

BOLALARDA NUTQ KOMPETENSIYASINING SHAKLLANISHI

Arslonova Hulkar Ixtiyor qizi*Samarqand viloyati Urgut tuman 81-maktab
birinchi toifali ona tili adabiyot o'qituvchisi***Odilova Nigina G'ulomovna***Samarqand viloyati Urgut tuman 81-maktab
oliy toifali ona tili adabiyot o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolani yozish jarayonida biz nutq aktini o'rganish, nutqning paydo bo'lishi va rivojlanishi, bolalar nutqida nutq kompetensiyasining shakllanishi degan xulosaga keldik: nutq - bu jarayon va natija, shuningdek nutq matnlari, og'zaki va yozma, kitoblar, hikoyalar, qo'shiqlar turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: nutq akti, nutq matnlari, nutq kompetensiyasi, muloqot, tarbiya, til.

KIRISH

Nutq va til kompetensiyasi haqidagi fikrlar, muloqotning keng nutq amaliyoti ekanligi, turli janrdagi adabiyotlarni o'qishning katta hajmi bilan belgilanishi va kommunikativ kompetensiya, nutq kompetensiyasining diskursiv xususiyatga ega ekanligi hamda talabalar og'zaki xulq-atvorining aks ettirishi N.N.Romanova tomonidan tahlil qilindi. So'zdan foydalanishning to'g'riligi muloqotga kirishuvchilarning nutq mavzusini qay darajada bilishi, qanchalik bilimdon ekanligi, mantiqiy fikrlay olishi, til konunlari va uning qoidalarini bilishiga bog'liq. Ushbu maqolani yozish jarayonida nutqiy akt, nutqning paydo bo'lishi, rivojlanishi, bolalar nutqida nutqiy kompetensiyaning shakllanishiga oid materiallarni o'rganish mobaynida shunday xulosaga keldik. Nutq jarayon va natija bo'lish bilan birgalikda, nutq matnlari, og'zaki va yozma, kitoblar, hikoyalar, qo'shiqlar kabi turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Nutq moddiy bo'lib, uni hislar idrok etadi, bu faqat nutqda o'zini namoyon qiladigan tilni qo'llash jarayonida amalga oshadi.

Oila – bu bolalarning nutqi shakllanishida asosiy maskan hisoblanadi va bu dargohda bola kamol topib, voyaga yetadi. Barchamizga ma'lumki, farzandlarimiz uch yoshga to'lguncha nutqiy tarbiya asoslarini oila a'zolaridan o'rganadilar va bu jarayon nutqni rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga egaligi bilan alohida o'rin tutadi. Shu o'rinda, bolalarning chaqaloqlik davrlaridan boshlab nutqining rivojlanishiga oid ayrim fikrlarni keltiramiz. Chaqaloqlar ikki oylik bo'lganlaridan so'ng yig'lash, qo'llarini qimirlatish va turli shakldagi tovushlarni chiqarishni boshlaydilar. Chaqaloqlar 3-4 oyga to'lganlarida otaonasi, birga yashovchi va boshqa insonlar bilan ko'z hamda tabassum orqali aloqa qilishni boshlaydilar va o'sha odamning yuz

ifodasini kuzatadilar. Agar chaqaloqqa nisbatan erkalatuvchi soʻzlar bilan murojat qilinsa, ularning yuz ifodasida kulgu alomatlari seziladi. Aksincha, doʻq-poʻpisaga oʻxshash soʻzlar qoʻllansa, (ha, seni qara-yu, yigʻlamasdan birpas jim yotsang boʻlmaydimi) ularning yuzlarida yigʻi alomatlari bilina boshlaydi, lablarini bujmaytirib yigʻlashni boshlaydilar. Asta-sekinlik bilan shu davrdan boshlab quvnoq va kulgiga oʻxshash tovushlarni chiqara boshlaydilar. Taxminan, 5 oylikdan boshlab tovush hosil boʻlishini va artikulyatsiya harakatlarini boshqarish qobiliyati rivojlanadi. Ovozlarini bilan qiyqiriq tovushlar chiqarishni boshlaydilar.

Chaqaloqlar 6 oylik boʻlganlaridan boshlab, atrofdagilarga koʻproq eʼtibor berishni boshlaydilar va asta-sekin kattalar eʼtiborini oʻzlariga jalb qilish uchun imo-ishoralar, qarashlar, tovushlardan foydalanadilar. Ular 10 oyliklardan boshlab inson nutq tovushlariga oʻxshash tovushlarni baqiriqlar, chinqiriqlar orqali chiqara boshlaydilar. Ular ilk soʻzlarni 912 oyliklarida ayta boshlaydilar, bir yoshga toʻlganlarida esa bir necha soʻzlarni va qisqa iboralarni tushunishni boshlaydilar. Shu yoshdan boshlab kichkintoylar oddiy koʻrsatmalarni tushunishlari va ularga amal qilishlari mumkin. Masalan, yoshini soʻrasalar, koʻrsatkich barmogʻini koʻrsatish orqali 1 yoshga toʻlganini qoʻl harakatida ifodalaydilar, shu bilan birga, ular uchun sevimli boʻlgan uy hayvonlaridan tovuqlar, joʻjalarning sonini soʻralganda ham, barmoqlari bilan ifodalaydilar. Yaqin insonlari (onasi, buvisi, opasi, akasi) tomonidan salomlashish oʻrgatilganda, garchi ular toʻliq gapira olmasalar-da, oʻng qoʻlini uzatib koʻrishishni oʻrganadilar yoki, aksincha, xayrlashganda qoʻllarini, asosan, barmoqlarini silkitish orqali xayrlashishni ifodalovchi xarakatni koʻrsatadilar.

Ularning ogʻzaki nutqi bir yoshda noaniq boʻlib, nutq tovushlarining deyarli barchasini oʻz ichiga oladi. Soʻz boyligi doimiy ravishda oshib boradi. Bu yoshdagi chaqaloqlar oʻrtasida ham farqlar mavjud boʻlib, baʼzilar koʻplab soʻzlarni gapirishni boshlaydilar, boshqalari esa hali ham dastlabki soʻzlarni aytishga qiynalayotgan boʻladilar. Masalan, 1 yoshlik Foziljon “dada”, “amma”, “choy” soʻzlarini bemalol ayta oladi, 1 yoshlik Abror esa yuqoridagi soʻzlarni toʻliq ayta olmaydi. “dada-dad, dad”, “choy-umma”. Bola 1-1,5 yoshga yetganda, endi yura boshlaganda, aka-opasini, ota-onasini odiga kelib “meni koʻtaring” soʻzini ayta olmay, “xoʻppa” deb ikkala qoʻlini yuqoriga koʻtarib, qoʻl xarakati orqali fikrini ifodalashga urinadi.

2yoshli bolalar oddiy koʻrsatmalarni tushuna oladilar. Ular oʻz ismlarini ayta oladilar va ikki-uchta soʻzlardan iborat jummalardan foydalana oladilar.

3yoshli bolalar oddiy hikoyalarni, takliflar, koʻrsatmalarni tushunishlari mumkin. Soʻroq gaplar, buyruqlar va inkor jummalardan foydalanadilar. Bu yoshda bolalarning nutqi toʻliq va aniq tushunarli boʻladi. Shu bilan birga, savollar berishni boshlaydilar. Birgalikda kitoblar oʻqishni, rasmlarga ishora qilib, kitobdagi voqealar haqida suhbatlashishni uddalaydilar.

4-5 yoshli bolalarning nutqi tobora kattalar nutqiga oʻxshay boshlaydi. Bu yoshda

bolalar o‘z tasavvurlarini tengdoshlariga va kattalarga aytishni yaxshi ko‘radilar. Ayniqsa, bu yoshda ko‘p savol beradigan, sergap, mahmadona bo‘ladilar. 4 yoshli Omonboy nutqidan:

–Barakalla, azamat, sen juda esli bola ekansan, – deb moy hidi kelib turgan kattakon kafti bilan Omonboyning boshini silab qo‘ydi. Omonboy haqiqatdan ham azamat va haqiqatdan ham esli bola edi. Shuning uchun ham shosha-pisha:

–Amaki, men-chi kechasi yotayotganimda kindigimga yog‘ surtib yotaman! – deb axborot berdi yana.

–Mana buni chinakam qahramonlik desa bo‘ladi! – novcha amaki bu gal Omonboyning yelkasiga qoqib qo‘ydi, – suvni qayerdan ichasizlar?

–Bog‘imizda hovuz bor, – negadir hovliqib dedi, Omonboy, – orqamdan yuravering... Undan keyin-chi, amaki men ovqat yeyishdan oldin qo‘limni yuvib kelaman.

–Voy-bo‘y, sen chindan ham ajoyib bola chiqib qolding -ku!

–Undan keyin-chi, amaki, men ovqat yeganimda labimni chapillatmayman.

–Ofarin

O‘zbek oilalarining eng asosiy burchlaridan biri nutqiy odob-axloq va ta‘lim tarbiyaga jiddiy yondashishligidadir. O‘zbek oilalarida tarbiya jarayonida ota-onaning, ayniqsa, bobo-buvilarning o‘rni beqiyosdir. “*Bir bolaga yetti qo‘shni ota-ona*”, degan maqolning o‘zidanoq o‘zbeklar uchun bolaning nutqiy tarbiyasi qanchalik muhimligini anglash mumkin. Bunga misol tariqasida biz ko‘chada, o‘yingohlarda, xiyobonlarda do‘stlari bilan o‘ynayotgan yosh bolalarni yoki o‘smirlarni bir-birlari bilan nutqiy muloqotiga vulgar so‘zlarni qo‘llagan holatlarida, yoshi ulug‘ insonlar tomonidan ularga tanbeh berish, nasihat qilish orqali yoshlarning nutqini tartibga solishga urinishlarini bevosita guvohi bo‘lamiz. Bolalarning go‘zal hulqli, didli farosatli, barkamol, bilimli, zukko, jamiyatning har sohasida yetuk mutaxassis bo‘lib kamol topishida ota-onaning o‘rni beqiyosdir. Zero, xalqimizning taniqli ma‘rifatparvar adibi Abdulla Avloniyning “*Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir*”, deb aytgan so‘zlari naqadar haqiqatdir.

Buyuk vatandoshimiz Imom G‘azzoliy farzand tarbiyasi borasida bunday deydi: “*Bolalar ota-onalariga berilgan bir omonatdir. Bolaning qalbi har qanday naqsh-u tasvirdan xoli bir qimmatbaho gavhardir. U qanday naqsh solinsa, qabul qiladi, qayoqqa bukilsa, egiladi. Agar yaxshilikka o‘rgatilsa, shu bilan o‘sadi va dunyo-yu oxiratda saodatga erishadi. Uning savobiga ota-onasi ham, har bir muallim-u ustozlari ham sherik bo‘ladilar. Agar yomonlikka odatlantirilsa, hayvonlardek o‘z holiga tashlab qo‘yilsa, oxiroqibat halok bo‘ladi. Gunohi esa uning tarbiyasi uchun javobgar bo‘lganlarning gardaniga tushadi*”.

Oiladagi ota-onalarning muomala madaniyati, nutqi, so‘zlashuv uslubi bevosita farzandining nutqiga ta‘sir qilmasdan qo‘ymaydi. Ota-bobolarimiz “*Qush uyasida*

ko'rganini qiladi", deb bejiz aytmagan.

Chunki bola tabiatidan ma'lumki, ular taqlidchan va kuzatuvchan bo'ladilar. Agar farzandlar sog'lom yoki nosog'lom muhitda tarbiyalansa, bu holat ularning nutqida, xatti-harakatida va tengdoshlari, o'zidan kattalar bilan muloqot jarayonida seziladi.

O'zbek oilalaridagi farzandlarning nutqiy tarbiyasi borasida yana bir muhim jihat shundan iboratki, ona-onalardan tashqari, bobo-buvilarning o'rni beqiyosdir. Ijtimoiy hayotimizdagi bolalarning so'zlashuv jarayonini kuzatsak, oilada yoshi ulug' insonlar tarbiyalagan farzandlarning nutqi, yosh ota-onalar tarbiyalayotgan bolalarning nutqidan ajralib turadi. Azal azaldan ota-onalar o'z farzandlarini har taraflama tarbiyasini, jumladan nutqiy tarbiyasini ham ularning bobo buvilariga ishonib topshirganlar. Yoshi ulug' insonlar nabira, chevaralarining go'zal hulqli, xushmuomala, odobli bo'lib ulg'ayishlarida o'zlarining pand nasihatlarini berib kelishmoqda.

Ota-onalar va tarbiyachilar, murabbiylar bolalar bilan o'zaro aloqada bo'lganlarida, ularni nutqini to'g'ri shakllantirishga yodam berishlari, so'zlarni to'g'ri talaffuziga e'tiborli bo'lishlari va har bir savollariga erinmasdan javob berishlari kerak.

Bizga ma'lumki, chaqaloqlarning birinchi aloqa vositasi bu – yig'lash. Bunga javoban ota-onalar va murabbiylar bolani ko'taradilar, unga gapiradilar, erkalatadilar, ovqatlantirish orqali ularni tinchlantiradilar. Biz chaqaloqlarni yig'lashdan tashqari, tana harakati, qo'l mimikalari va imo-ishoralar bilan ham muloqotga kirishgan jarayonlarini ko'rishimiz mumkin. Nutq tovushlarini o'stirish uchun chaqaloqlarga o'yinchog'ini ko'rsatib, uning nomini to'liq aytish kerak, garchi ular gapira olmasalar-da, o'yinchoqning nomi ularning xotirasida qoladi. Masalan, o'g'il bolalar uchun mashinani ko'rsatib, "didik" emas, mashina, deb aytish kerak. Qizlar uchun o'zbek milliy ertak qahramonlaridan bo'lgan Zumrad qo'g'irchoqni ko'rsatib, nomini to'liq aytish kerak (qizlar ulg'aygan sari, bir ikki so'zlarni qo'shib aytib borilsa nutqi tezroq shakllana boradi (***Zumrad odobli qiz, Zumrad aqlli, chaqqon qiz***). Bu ham bolalar milliy nutqini rivojlantirishning bir usulidir. Bolalar taqlid va o'rnak orqali tilni tez o'rganadilar. Ular bilan suhbatlashish (ertak aytish) jarayonida qisqa va sodda so'z-gaplardan foydalansak, nutqimizda turli xil so'zlarni qo'llasak (Zumradni tasvirlashda tasniflovchi so'zni turli ko'rinishda aytishimiz mumkin: ***chiroyli, aqlli, odobli***. Kiyimlarini tasvirlashda: ***do'ppisi bor, atlas ko'ylagi yarashgan, sochlari uzun***) maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ijtimoiy va madaniy jihatdan har xil oilalardan maktabga kelgan bolalar bir-birlari va o'qituvchilar bilan aloqaga kirishish yoxud tildan foydalanish mobaynida muloqot qilish qobiliyatini namoyon qiladilar. Shuningdek, bu bosqichda faol so'z boyligi, izchil gapirish qobiliyati va nutqni aloqa sharoitlariga moslashtirishga to'g'ri keladi. O'quvchilarning nutqiy muloqoti o'rtasidagi bu farqlar maktabda ta'lim olish jarayonida kuzatiladi. Biz bolalarning muloqotini kuzatish natijasida ularning

jamiyatning qaysi ijtimoiy guruhiga tegishli ekanligini anglab olamiz.

Har qanday madaniyat bolalarga tilni yetkazishda muvaffaqiyatli bo'ladi va ota-onalar farzandiga uni o'zlashtirishini osonlashtirish uchun ko'plab usullarni qo'llashadi. Ayrim bolalar kamgap bo'lganliklari uchun fikrlarini aniq aytishga qiynaladilar, bunday holda ota-onalar farzandlari nomidan nutq so'zlaydilar, ularning ehtiyojlari va istaklarini bildiradilar, ularning harakatlariga to'g'ridan-to'g'ri ona tilida izoh beradilar. Bolaning nutqi, asosan, ma'lumot almashish jarayonida kattalar bilan kundalik muloqot orqali rivojlanadi.

Bola og'zaki nutqida uning odobi, bilimi, xulq-atvori aks etadi. O'zbek oilalarning, asosan, ota-onalarning vazifasi farzandlariga bolaligini juda erta yoshdan boshlab aqliy ravonlikda barkamol rivojlanishini ta'minlashdan iboratdir. Ota-onalar bolaga nutqini aniq, mazmunli, fikrini chiroyli ifoda etish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berishda asosiy shaxs hisoblanadilar, ular farzandlarining kelajakda xalq oldida gapirishdan cho'chimaydigan va o'z fikrlarini tinglovchilar ongiga ta'sir eta oladigan darajada notiq bo'lib yetishishlarida muhim qadamni qo'yuvchilardir.

Bugungi kunga kelib, bolalar nutqini o'rganish, ko'p qirrali ilmiy ma'lumotlarning zarurligi, har tomonlama va tushuntirishli nazariy asoslarni yaratishning muhimligi va go'daklar hamda yosh bolalar bilan tajriba o'tkazish uchun zarur bo'lgan innovatsion uslubiy protseduralar tufayli qiyinlashmokda. Tadqiqotlar nutqning ontogenetik yo'lini boshqaradigan asab, motorik, sezgi, bilim, anatomik, lingvistik, hissiy va ijtimoiy parametrlarning hissasini yoritishga harakat qiladi. Noam Xomskiy tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiya bir guruh olimlar: tilshunoslar, funksionalistlar, kognitiv lingvistlar, psixolingvistlar, sotsiolingvistlar tomonidan rad etildi. Xomskiyning fikricha, til kompetensiyasiga ona tilida so'zlashuvchilarda ega bo'lgan lingvistik bilimlar tizimi sifatida qaralganligi bois, lingvistik ko'rsatkichlardan ajralib turadi va grammatik jihatdan ahamiyatsiz shartlar ta'sir qilmaydi, deb ta'rif bergan edi. Boshlang'ich sinf (3-4sinf) yoshidagi bolalarning muloqot qobiliyatlarini o'rganish ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishning hozirgi bosqichida eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Nomlari aytib o'tilgan olimlarning ishlarini o'rganish natijasida, til va uning hosilasi bo'lgan nutq kishilik jamiyatining muhim aloqa vositalaridan biri ekanligini angladik.

Noqulay sharoitlar bolalar nutqini rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Natijada bunday bola tengdoshlari bilan yomon aloqada bo'ladi, boshqa kattalarni xavf manbayi deb biladi, o'qishni yoqtirmaydi va o'rganishga qiziqish bildirmaydi. Hozirgi vaqtda shahar markazlarida yashovchi aksariyat ota-onalar farzandining odob-ahloqiga, ta'lim-tarbiyasiga qishloqdagi ota-onalarchalik e'tiborli bo'lmaydilar, natijada bu e'tiborsizlik ularning xatti-harakatida, ayniqsa, nutqida yaqqol namoyon bo'ladi. O'z farzandlarining ehtiyojlariga unchalik qiziqmaydigan shahar ota-onalari farzandlari tomonidan til madaniyatini sindirish, ayrim so'zlarni neologizmlar bilan ishlatishiga

sharoit yaratadilar. Ota-onadan bolaga e'tibor yetishmasligi va ularning salbiy nutq faoliyati bola rivojlanishiga, nutqiga, ayniqsa, fikrlash jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin emas. Birinchidan, bu vaziyatda boladagi taqlid mexanizmi ishlaydi, ota-onalarning nutqida ishlatiladigan so'zlarni, nutq vositasini bola ongsiz ravishda qabul qiladi. Ikkinchidan, nizoli vaziyatlarda ota-onalarning stereotipli, tezashtirilgan nutq darajasi, so'zlardagi ohanglarning baland-pastligini eshitgani bo'yicha qabul qiladilar.

XULOSA

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, ota-onalar e'tiborini farzandlarining nutqlariga qaratmoqchimiz, chunki bola bilan asta-sekin muloqotga kirishish kerak, barcha so'zlarni aniq talaffuz qilib, ularni ohang bilan bir-biridan ajratib talaffuz qilish bolalarining og'zaki nutqini to'g'ri shakllanishiga zamin yaratadilar. Shuni ta'kidlash kerakki, bolalar tomonidan kattalarning nutqini idrok etishni faqat passiv jarayon deb xisoblash mumkin, chunki nutqni tinglayotgan bola, aytilganlarning mazmunini tushunishi, qabul qilingan nutq ma'lumotlarini aniq tushunib olishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Abdulla Avloniy. Toshkent tongi. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1979, 246-b.
2. E.G'oziyev. Psixologiya. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. Ikkinchi nashri. – Toshkent: "O'qituvchi" Nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. – 309 b.
3. Chomsky, Noam. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press
4. Н.Н.Романова, А.В.Филиппов Словарь. Культура речевого общения: этика, прагматика, психология. – Москва, 2010.
5. А.Леонтьев. Язык, речь, речевая деятельность. – Москва: Просвещение, 1969. – 214 с.
6. Internet materiallari